

سیدجمال و تفسیر اجتماعی قرآن کریم/ تئوری بازگشت از منظر یک مصلح

سیدجمال راه نجات و برون رفت جامعه اسلامی از انحطاط و استبداد و استعمار، و نیز نجات از جهل و خرافه و حرص و طمع دنیاپرستی جامعه مسلمین، را منحصر در بازگشت به آموزه‌های قرآنی می‌دانست.

سیدجمال راه نجات و برون رفت جامعه اسلامی از انحطاط و استبداد و استعمار، و نیز نجات از جهل و خرافه و حرص و طمع دنیاپرستی جامعه مسلمین، را منحصر در بازگشت به آموزه‌های قرآنی می‌دانست.

خبرگزاری مهر، گروه دین و اندیشه_محمد اصدق پور*: سید جمال الدین اسدآبادی عالم دینی و مصلح اجتماعی سده اخیر جهان اسلام است که دغدغه اصلاح و حل مشکلات و نابسامانی‌های جامعه اسلامی را داشت. مبنای وی برای درمان دردهای جامعه و برون رفت از انحطاط جوامع اسلامی، حضور مؤثر آموزه‌های قرآنی در تمام شئون اجتماعی و بازگشت به قرآن بود، و با این رویکرد دستورهای زندگی سعادت‌مند دنیوی و اخروی بشر را از قرآن استنباط کرد. لذا گرایش وی در تفسیر قرآن و گرایش تفسیر اجتماعی از آیات بود که از آن پیامی و درسی برای رفاه و آسایش و پیشرفت زندگی انسان معاصر به ارمغان آورد.

به مناسبت ایام بزرگداشت شخصیت برجسته و مؤثر در عرصه نهضت‌های اسلامی در دوران معاصر یعنی سیدجمال الدین اسدآبادی فرصت را مغتنم شمردیم تا به آراء و اندیشه‌های این سلسله جنبان و پایه گذار بیداری اسلامی در عصر حاضر بپردازیم و اهمیت و جایگاه قرآن کریم و میزان تاثیر آن را بر آراء و اندیشه‌های اجتماعی و اصلاحی سیدجمال الدین و میزان بهره‌مندی وی از آن را مورد بررسی قرار دهیم.

قرآن کریم در نظام فکری و عملی سید جمال الدین اسدآبادی از جایگاه بالایی برخوردار است و از ابتدای طفولیت و رشد و تعالی علمی و روحی سید جمال الدین، این کتاب آسمانی و بزرگ‌ترین معجزه خاتم النبیین (ص) همواره حضور مؤثر داشته است و زیر بنای اندیشه‌های وی را تشکیل داده است. سید جمال، اسلام‌شناسی بصیر و متعمق بود که خط فکری خویش را از مجرای وحی الهی و منطبق با آیات قرآن کریم سمت و سو داده بود.

سیدجمال مصلحی اجتماعی بود که دغدغه فهم عمیق و اجرای صحیح معارف قرآنی در جامعه را داشت و راه نجات و برون رفت جامعه اسلامی از انحطاط و استبداد و استعمار، و نیز نجات از جهل و خرافه و حرص و طمع دنیاپرستی جامعه مسلمین، را منحصر در بازگشت به آموزه‌های قرآنی و به کار بستن آنها در عرصه‌های مختلف اجتماعی می‌دانست.

وی مصلحی اجتماعی بود که دغدغه فهم عمیق و اجرای صحیح معارف قرآنی در جامعه را داشت و راه نجات و برون رفت جامعه اسلامی از انحطاط و استبداد و استعمار، و نیز نجات از جهل و خرافه و حرص و طمع دنیاپرستی جامعه مسلمین، را منحصر در بازگشت به آموزه‌های قرآنی و به کار بستن آنها در عرصه‌های مختلف اجتماعی می‌دانست؛ بر این اساس که اولاً، قرآن کتاب هدایت در همه ابعاد زندگی دنیوی و اخروی، مادی و معنوی بشر است؛ و ثانیاً، در تعالیم اسلامی ابعاد اجتماعی زندگی انسان و امور مورد توجه قرار گرفته است و اسلام و قرآن برای بُعد اجتماعی انسان و نیز دستورالعمل و برنامه دارند؛ و ثالثاً، قرآن کتاب زندگی برای تمام دوران‌هاست.

بنابراین، به نیازهای انسان معاصر نیز توجه دارد؛ بر این اساس، نوع نگاه و مبنای فکری و تفسیری سید جمال به قرآن نگاهی فعال و تأثیرگذار بر مسائل جامعه بود و قائل به محوریت قرآن در عرصه‌های اجتماعی بود و بازگشت به قرآن را در حل مشکلات اجتماعی، مبنای تفسیری و اجتهادی خویش برگزیده بود.

عصر سیدجمال الدین اسدآبادی دستخوش مسائلی بود از جمله اینکه ظلم و استبداد و استعمار بر سراسر ممالک اسلامی سایه انداخته بود، و فقر و جهل و خرافات دامنگیر جامعه اسلامی بود. همین مسائل موجب شده بود که مسلمانان در کنار چشمه جوشان معارف و آموزه‌های اصیل اسلامی، در تشنگی استضعاف و انحطاط به سر و برند. سیدجمال الدین، که قرآن در زندگی و نظام فکری و اش‌اشرب شده بود، سعی داشت با رجوع به قرآن و ابداع سبک نوینی در تفسیر، راه چاره‌ای برای برون رفت از این مشکلات و عقب ماندگی ارائه کند. لذا با نگاه و گرایش اجتماعی به تفسیر قرآن پرداخت. البته از آنجا که وی، فیلسوف و عقل‌گرا بود و بر

مبنا و اصول دینی اشراف کامل داشت، با حفظ اصول کلامی و تفسیری به عرصهٔ «تفسیر اجتماعی»؛ قدم نهاد.

با توجه به این نکته که یکی از ویژگی‌های اساسی مفسر اجتماعی، توجه و پاسخگویی به شبهات و اشکالات معاندین است، سیدجمال، هم برای رفع ابهام مسلمانان و هم برای پاسخگویی به اشکالات دشمنان، به مسائل کلامی مورد ابتلاء جامعه توجه ویژه‌ای نشان داد، و در حوزهٔ تفسیر اجتماعی نیز این اصول کلامی حاکم بر تفسیر را مراعات کرد. لذا، در عین عقل‌گرایی و توجه به مسائل اجتماعی، دچار افراط و گزایی و علم‌زدگی نشد، و حتی در مقابل دیدگاه دیگرانی که در این عرصه گام‌های اشتباه برداشته بودند موضع گرفت و دیدگاه‌هایشان را نقد و اصلاح کرد.

این نکته حائز اهمیت است که وی از مبانی کلامی صحیح، متقن و مستدلّی برخوردار بود که هیچ مفسری از تأثیرگذاری آنها در عرصهٔ تفسیر گریزی ندارد و آن مبانی کلامی به صورت مستقیم در «اصول تفسیری»؛ یا «گرایش اجتماعی»؛ همانند رابطهٔ علم و دین، رابطهٔ عقل و دین، قلمرو دین و کارکردگرایی آموزه‌های اسلامی و قضا و قدر و اختیار انسان... .

سید جمال با همین دغدغهٔ اجتماعی و مبنای پاسخگویی قرآن به نیازهای اجتماعی و با توجه به نارسایی‌های تفاسیر پیشین، گرایشی را در تفسیر بنیان نهاد که بعدها به گرایش «تفسیر اجتماعی»؛ شهرت یافت. اهمیت این حرکت سید این بود که مفسران بعدی را با این شیوه از تفسیر آشنا ساخت. تغییری که سیدجمال در سبک تفسیری پیشینیان و مفسران معاصر خویش به وجود آورد بسیار حائز اهمیت است. در «تفسیر اجتماعی»؛ مفسر دغدغهٔ طرح ابعاد اجتماعی آیات را دارد و در پی یافتن راه‌حل‌هایی برای پاسخگویی به نیازهای روز جامعهٔ خویش است.

مبنای تفسیری سیدجمال با توجه به شرایط زمانی و فضای حاکم بر جامعهٔ اسلامی «بازگشت به قرآن»؛ و محوریت دادن به آموزه‌های قرآنی در تمام شئون اجتماعی بود

مبنای تفسیری سیدجمال با توجه به شرایط زمانی و فضای حاکم بر جامعهٔ اسلامی «بازگشت به قرآن»؛ و محوریت دادن به آموزه‌های قرآنی در تمام شئون اجتماعی بود، سید تنها از «گرایش اجتماعی»؛ بهره نبرد و در برخی موارد نکات تفسیری عرفانی، فلسفی و ... نیز ارائه کرد. او برای سبک‌های دیگر تفسیری، همچون تفسیر روایی، فقهی، ادبی، بلاغی و ...، احترام قائل بود، ولی با توجه به شرایط زمانی و نیاز جامعهٔ مسلمین و فضای حاکم بر جامعه، این سبک‌ها را در اولویت نمی‌دانست و توان پاسخگویی به نیازهای روز را در آنها نمی‌دید؛ لذا وی به «تفسیر اجتماعی»؛ معتقد بود و تمام همت خود را برای تعریف، تبیین و ضوابط حاکم بر تفسیر اجتماعی مصروف داشت، و سعی کرد این سبک را به شاگردان و مفسران بعدی انتقال دهد.

وی در روش تفسیری‌اش از روش‌های متعددی بهره برد، ولی این روش‌ها در تضاد با هم نیستند بلکه مکمل یکدیگرند. می‌توان ادعا کرد که شیوهٔ غالب در روش تفسیری سیدجمال روش تحلیلی _ استنادی است که با تحلیل آیات و استناد به آنها، مسائل مطرح در جامعه را بررسی کرده درصد پاسخگویی و ارائهٔ راه‌حل بوده است؛ این نکته در آثار تفسیری وی نیز مشهود است.

برای مثال، در زمینهٔ ایجاد «وحدت اسلامی»؛ که سید آن را برای نجات از استبداد و استعمار و جهل و خرافات و ضعف و انحطاط جامعهٔ اسلامی ضروری می‌دانست، با بررسی عوامل ایجادکنندهٔ وحدت و تحلیل آنان و استناد دادن آنها به آیات قرآن، در صدد تحقق بخشیدن به آنها بود و موانع پیش روی ایجاد وحدت را نیز با استناد به آیات قرآن تحلیل می‌کرد و در صدد رفع آنان برآمده بود، زیرا دغدغه سید این است که مسلمانان را از نزاع‌های مذهبی و فرقه فرقه شدن برحذر دارد و این داعیه همه مصلحان از سید جمال گرفته تا آیت‌الله بروجردی و شاگردانش به ویژه امام خمینی (ره) است.

«تفسیر اجتماعی»؛ یکی از گرایش‌های مهم و اثرگذار تفسیر قرآن کریم در دورهٔ معاصر است. نقطهٔ تمرکز این اندیشه و گرایش، تحول اندیشهٔ مفسران از دیدگاه فردی و اخروی به دیدگاه اجتماعی است. بر این اساس، آنان در پی ارائهٔ راه حل مشکلات مادی و معنوی جامعه از تفسیر قرآن هستند. در این گرایش، تفسیرهایی به وجود آمده‌اند که راه و رسم زیستن حیات معنوی را در ابعاد مختلف اجتماعی نشان داده‌اند و در تکاپوی طرح پرسش‌ها و شبهه‌ها و پاسخ‌ها و سبک‌های بوده‌اند که این کتاب را مبنای تدوین قوانین و

اصول حاکم بر جامعه قرار می‌دهد. (ایازی: ۱۳۸۹: ص ۱۴۳)

ویژگی‌ها و مفسر اجتماعی می‌تواند را چنین برشمرد:

مفسر اجتماعی با قوهٔ اجتهاد به تبیین مفاهیم و نظریه‌ها و قرآنی می‌پردازد. مفسر اجتماعی آگاه به مسائل و تحولات اجتماعی است. مفسر اجتماعی از شبهات و مسائل کلامی جدید آگاه است. مفسر اجتماعی برای تطبیق نص با اوضاع و تحولات و نیازهای جامعه می‌کوشد.

سید جمال عقل را مکمل و مبین دین و آموزه‌ها و قرآنی می‌دانست، و برای جایگاه بالای عقل در قرآن اهمیت بسزایی قائل بود. لذا یکی از شاخصه‌ها و اصلی سید جمال در گرایش تفسیری اش، در کنار آگاهی از مسائل اجتماعی و شبهات مخالفین، عقل گرایی وی بود؛ عقلی که در چهارچوب اصول حاکم بر دین و قواعد تفسیری شکوفا می‌گردد و از حد اعتدال عبور نمی‌کند. چنان که هر گاه دیگران، همچون سید احمدخان هندی، از حریم اعتدال خارج می‌شدند و پا در ورطهٔ افراط و تفریط می‌گذاشتند، سید جمال به آنان نهیب می‌زد و عملشان را مردود و خطا معرفی می‌کرد و لذا سیدجمال با شنیدن شیوهٔ تفسیری سید احمد خان هندی، با جدیت هر چه تمام‌تر به نقد آن پرداخت و انحرافات آن را در مقالهٔ «تفسیر مفسر»؛ با صراحت بیان کرد. (صاحبی: ۱۳۵۸: ص ۲۲۶) و با همین رویکرد و نگرش هست که وی در مساله آمادگی دفاعی کشورهای اسلامی با استناد به آیه قرآن می‌گوید:

«اما اینکه در قرآن کریم به آمادگی دفاعی دستور اکید داده شده است: «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ» (انفال: ۶۰)، هر نیرویی دارید برای مقابله با آنها [دشمنان] آماده سازید»؛ به طور قطع، هدف جنگ و خونریزی نیست، بلکه همان گونه که در بخش بعدی آیه آمده است: «تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ»؛ «تا به وسیلهٔ آن، دشمن خدا و دشمن خویش را بترسانید»؛ دستور خدا برای اِعلاء و آماده کردن قوای نظامی برای جنگ و کارزار و خونریزی نیست، بلکه فقط برای اِرعاب و به وحشت انداختن و ترس ایجاد کردن در دشمن است تا آنان که به دنبال جنگ و خونریزی هستند، بترسند و از قتل و کشتار مردم خودداری کنند. (حسینی اسدآبادی: ۱۴۲۳: ج ۶: ص ۱۲۶)

اتفاقاً این روش تکثیر عده و عده و آماده کردن توان و قوه اگر به قصد بازدارندگی باشد، نه جنگ و خونریزی، خود بهترین و اثر گذارترین راه و وسیله برای جلوگیری از جنگ و خونریزی است. (همان: ۱۳۷) با توجه به اینکه مراد از کلمهٔ «تُرْهِبُونَ»؛ «بازدارندگی» است، مراد آیهٔ شریفه از آمادگی دفاعی و جمع و آمادگی برای نیرو و قدرت خویش به نحوی است که توان بازدارندگی ما را در مقابل دشمنان افزایش بدهد و صرفاً با هدف جنگ و خونریزی نیست. این بازدارندگی توان دفاعی را باید به حدی از آمادگی رساند که دشمنان حتی فکر تعدی و دست و درازی به کشورهای اسلامی را نکنند.

سید تصریح می‌کند که سستی و کوتاهی در تهیهٔ توان و قوهٔ دفاعی موجب از بین رفتن ملک و فرو افتادن در قعر خطر است، و خداوند با آیهٔ «وَأَعِدُّوا لَهُمْ»؛ «به آماده بودن امت و دولت اسلامی دستور داده است

سید تصریح می‌کند که سستی و کوتاهی در تهیهٔ توان و قوهٔ دفاعی موجب از بین رفتن ملک و فرو افتادن در قعر خطر است، و خداوند با آیهٔ «وَأَعِدُّوا لَهُمْ»؛ «به آماده بودن امت و دولت اسلامی دستور داده است. (همان: ج ۱: ۱۸۵ و ۱۸۶) او می‌خواست روح مبارزه و جهاد را به کالبد نیمه جان جامعهٔ اسلامی بدمد و غیرت اسلامی را به جوش آورد، و اصل فراموش شدهٔ جهاد را احیا کند. او فراموش شدن این اصل را عامل بزرگی برای انحطاط مسلمین تلقی می‌کرد. (مطهری: ۱۳۸۵: ج ۲۴: ۴۱) به نظر سید جمال، مسلمانان در برابر حکومتی که مصمم به نابودی اسلام است، راهی جز توسل به زور ندارند. (عنایت: ۱۳۸۵: ص ۸۵)

یکی دیگر از شاخصه‌ها و گرایش اجتماعی تفسیر سید جمال، پیراستن تفاسیر پیشینیان بود از مسائلی که فهم آیات را دشوار و دسترسی به پیامی برای زندگی بشری را ناممکن می‌کرد شیوه‌ها و تفسیری‌ها؛ ای که کمتر به مسائل اجتماعی و نیازهای انسان معاصر توجه داشت و بیشتر در یک سری مطالب ادبی، بلاغی و صرف و نحوی و مسائل اخروی متوقف شده بودند. این روش را به خوبی در تفسیر شاگرد خودش محمد عبده می‌توان مشاهده کرد.

البته سید جمال الدین از چند روش تفسیری در کنار گرایش اجتماعی تفسیرش بهره می‌گرفت؛ ولی روش تفسیری وی غالباً تحلیلی- استنادی بود و درصدد درک و دریافت پیامی برای زندگی مخاطبان، مستند به آیات قرآن بود. او در اکثر مقالات و سخنرانی‌ها و مکاتبات خویش آموزه‌های اجتماعی را مستند به آیات روح بخش قرآن کریم می‌گرفت.

یکی از شاخص‌ترین رهاوردهای سبک تفسیر سید جمال الدین، به وجود آمدن و رونق یافتن سبک تفسیری اجتماعی در عرصه قرآن پژوهی بود. سبک تفسیر اجتماعی سید جمال تأثیر بسزا و راه گشایی برای معاصران و دیگر مفسران بعد از او داشت و موجب جهشی در علم تفسیر گردید.

شیخ محمد عبده، رشید رضا، احمد مصطفی مراغی، سید قطب، محمود طالقانی و علامه سید محمد حسین طباطبایی و ... از جمله مفسرانی هستند که به گونه‌ای از سبک تفسیر اجتماعی سید جمال الدین اسد آبادی متأثرند.

منابع

_قرآن کریم.

_ ایازی، سید محمد علی، «گرایش اجتماعی در تفسیر پرتوی از قرآن»؛ مجموعه مقالات بررسی اندیشه‌های قرآنی و اقتصادی آیت الله طالقانی، ناشر: انتشارات دانشگاه مفید، چاپ اول، قم، ۱۳۸۹.

_ جبرئیلی، محمدصفر، سیری در تفکر کلامی معاصر، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول، تهران، ۱۳۹۱.

_ صاحبی، محمد جواد، تاکتیک‌های انقلابی سید جمال الدین اسد آبادی، انتشارات هادی، قم، ۱۳۵۸.

_ صادقی تهرانی، محمد، ترجمه قرآن کریم، چاپ دوم، ناشر: کلیدر، قم، ۱۳۸۷.

_ عنایت، حمید، سیری در تفکر سیاسی عرب، ج ۶، امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۵.

_ محیط طباطبائی، محمد، نقش سید جمال الدین در بیداری مشرق زمین، ج ۵، کلبه شروق، قم، ۱۳۸۰.

_ مدرّسی چهاردهی، مرتضی، سید جمال الدین و اندیشه‌های او، انتشارات امیرکبیر، ج ۴، تهران، ۱۳۵۳.

_ مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، ج ۲۴، ۱، انتشارات صدرا، تهران، ۱۳۸۵.

_ وثاقتی، صدر، سید جمال الدین حسینی، پایه‌گذار نهضت‌های اسلامی، انتشارات پیام، چاپ دوم، تهران، ۱۳۵۵.

_ حسینی اسدآبادی، سید جمال الدین، الآثار الكاملة؛ العروه الوثقی، اعداد تقدیم: سید هادی خسروشاهی ج ۱، الاولى، مکتبته الشروق الدولیه، القاهرة، ۱۴۲۳ ق.

_ _____ ، الآثار الكاملة؛ آراء و افکار ؛ تقرير محمد پاشا المخزومی؛ اعداد و تقدیم: سیدهادی خسروشاهی؛ ج ۶، الاولى، مکتبته الشروق الدولیه، القاهرة، ۱۴۲۳ ق.

*دانشجوی دکتری مدرسی معارف اسلامی